

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

СТАНІСЛАВ ЖОЛКЕВСЬКИЙ І УКРАНСЬКІ КОЗАКИ: ВОРОГИ ЧИ БОЙОВІ СОРАТНИКИ?

Великий коронний гетьман та канцлер Станіслав Жолкевський (1547 – 1620 рр.) займає помітне місце в історії Речі Посполитої на зламі XVI – XVII ст. Мудрий політичний діяч, талановитий полководець, більшість свого життя провів у військових походах, мав власну думку на важливі проблеми зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Його державна діяльність та військові звитяги привертали увагу польських істориків уже у XVII ст. Зокрема відомості про життєвий шлях коронного гетьмана знайдемо у книзі Шимона Старовольського [1], Каспра Несецького [2]. Ксьондз Садок Баронч у праці «Pamiętki miasta Żółkwi» у контексті історії містечка розповів про події з життя С. Жолкевського, акцентував увагу на його внеску у розбудову цього населеного пункту [3], архітектурні пам'ятки, збудовані за його сприяння.

Перша монографія про бойовий і життєвий шлях С. Жолкевського авторства Станіслава Козловського з'явилася на початку XX ст. [4]. У ній висвітлені й події пов'язані з історією українського козацтва, його стосунків із С. Жолкевським, дано позитивну яскраву характеристику Петру Сагайдачному.

У 20-х роках XX ст. у польській історіографії помічаємо сплеск зацікавленості істориків постаттю цього полководця, зокрема, його воєнними діями проти Московської держави. Безперечно, що цей інтерес був викликаний війною відновлюваної польської держави проти більшовицької Росії. Однією з перших була праця Вацлава Собеського «Żółkiewski na Kremlu» [5]. Головну увагу автор приділив битві під Клушином 1610 р., яка відкрила польському війську шлях на Москву, та політиці Речі Посполитої щодо Москви в часи великої смуги.

Після дослідження В. Собеського вийшли праці Артура Слівінського [6] та Антонія Прохаски [7]. Названі дослідники проаналізували плани Зигмунта III та гетьмана С. Жолкевського щодо московської політики. Низка досліджень про гетьмана з'явилася і в сучасній польській історіографії.

Польські історики солідаризуються у тому, що С. Жолкевський був однією з найпомітніших постатей на політичній арені Речі Посполитої на зламі XVI – XVII ст.. Він був близьким до коронного канцлера Яна Замойського, прихильники якого були

противниками Габсбургів та проавстрійської орієнтації короля Зигмунта III. С. Жолкевський завжди виступав на стороні короля і, ніколи йому не протирічив. У своєму заповіті 1606 р, він зазначив, що ніколи не долучався до жодних змов і виступів проти достоїнства і зверхності його королівської милості і сину своєму заповідав вірно служити королю і Речі Посполитій [8].

С. Жолкевський зарекомендував себе не тільки мудрим полководцем, але й залишив кілька літературних творів. Найбільш відомий із них це «Początek i progress wojny moskiewskiej» [9], друком побачив світ у 1833 р. і потім не раз перевидавався, вийшло й видання російською мовою [10]. Досить цікавою для розуміння особи гетьмана є підготовлена ним збірка прикладів із античної історії «Z swazorej Seneki i innych niektorych autorów zebrał żołnierz jeden w obozie pod Tatarzyszczami z mężnych przykładów pobudkę do spoty» [11]. Згаданий твір був укладений у військовому таборі під Татарищами, недалеко від Кам'янця-Подільського, коли йому прийшлося перепинити шлях численному турецькому війську під командуванням Скіндербаші, котрі рвалися в межі Речі Посполитої у відповідь на авантюрний похід Стефана Потоцького на Волощину. Тоді йому вдалося утримати вороже військо від вторгнення в українські землі.

У цьому повідомленні хочу звернути увагу на зібрання листів, промов, універсалів та інших писемних документів авторства С. Жолкевського, які були видані А. Бельовським у Львові у 1861 р. [12]. Другою важливою збіркою є листи гетьмана, оприлюднені князем Я. Любомирським у 1868 р. [13]. Листи, зібрані в останній книзі, стосуються переважно українського козацтва.

Документи згаданих збірок іще не були предметом наукового розгляду в українській історіографії. Їх аналіз з проблемно-хронологічним підходом дасть змогу глибше уявити еволюційні процеси, котрі переживало козацтво на зламі XVI – XVII ст., коли воно перетворилося у дієвий фактор на політичній арені Речі Посполитої, невирішеність проблем якого зрештою призвело до фатального для Речі Посполитої вибуху конфлікту із козацько-українським народом у середині XVII ст.

С. Жолкевський у силу свого військово-службового становища часто протистояв татарсько-турецьким нападам в межі Речі Посполитої. Ці напади часто провокувалися нападами запорозьких козаків на турецькі міста. При таких обставинах коронний гетьман часто спілкувався з козаками, його ватажками, був обізнаний із настроями козацьких мас.

В опублікованих листах він постає мудрим, поміркованим політиком, який усвідомлює відповідальність за її долю та народів, які її населяють. Він розумів проблему, яку почали становити козаки для Речі Посполитої на зламі XVI – XVII ст. Польсько-литовська держава не могла обійтися без козацтва як дешевої і надійної військової сили у

війнах із Швецією, Московщиною, Туреччиною, Кримом, Волощиною. З іншої сторони козаки потужно заявляли про свої права, вимагали свого правового статусу у внутрішній структурі Речі Посполитої, що потребувало державного реагування.

Письмові документи С. Жолкевського дають змогу глибше дослідити ті проблеми, які козацтво поставило перед владними структурами Речі Посполитої. Стосунки гетьмана із козаками започаткувалися іще наприкінці XVI ст.. Зокрема у 1588 р Зигмунт III відправив до нього козацьке посольство, яке перед тим звернулося зі своїми проблемами до короля. Зигмунт III доручив С. Жолкевському розглянути їх вимоги [12, S. 529]. На жаль перебіг та наслідки цих переговорів не відомі.

На початку повстання Криштофа Косинського він ратував за мирне розв'язання конфлікту козаків із князем Костянтином Острозьким. У листі до канцлера Яна Замойського 28 січня 1593 р С. Жолкевський зазначив, що князь К. Острозький не хоче мирним шляхом вирішити спір із козаками і до нього на підмогу йде біля трьох сотень піхоти князя О. Вишневецького. А С. Жолкевський у зв'язку із татарською загрозою не може підтримати жодну із сторін конфлікту. Очевидно, польний гетьман дивився на конфлікт К. Косинського із К. Острозьким як сторонній спостерігач, оскільки справа не стосувалася державного ладу, а була домовою війною українських обивателів. Більшу занепокоєність польний гетьман висловлював у зв'язку із можливим вторгненням в Україну білгородських татар [13, s. 22 – 23].

С. Жолкевський в українській історіографії згадується, у першу чергу, у зв'язку із придушенням козацького повстання під проводом С. Наливайка 1594 – 1596 рр. Дуже непривабливим змальований його образ у художньому романі радянського українського письменника Івана Ле «Наливайко». Більш нейтрально про нього написано у Радянській Енциклопедії Історії України, у якій просто перераховано його держані посади та зазначено, що він підступно оволодів табором наливайківців та вирізав учасників повстання [14].

Серед матеріалів, опублікованих у вищезгаданій збірці «Pisma Stanisława Żółkiewskiego...», знаходимо лист С. Жолкевського до Зигмунта III, у якому він повідомляє про дії коронного війська під його командуванням супроти збунтованих козаків поблизу Києва і за Дніпром. Даний лист цікавий тим, що він репрезентує візію іншої сторони, військового представника установ держави, проти якої й виступили козаки. Лист, на наш погляд, позбавлений тенденційності, це неприкрашена мовними зворотами суха розповідь про перебіг подій. У ньому йдеться про те, що київські міщани сприяли війську С. Жолкевського, допомогли йому налагодити переправу через Дніпро, тому що знали про плани повсталіх козаків пограбувати київський замок, а через це постраждали б

і мирні жителі. Завдяки приходу війська С. Жолкевського місто уникло грабунку наливайківців. На перших порах С. Жолкевський намагався розпочати переговори із козаками, але ті по суті відмовилися від переговорного процесу, тому гетьман змушений був їх переслідувати уже на лівому березі Дніпра.

Лист С. Жолкевського написаний 21 травня 1596 р. із військового табору під Сопогом на шляху з Переяслава до Лубен. Повстання на цей час іще не було придушене, повідомлення гетьмана висвітлює плани повстанців і контрзаходи, які планував С. Жолкевський [12, S. 148 – 152]. С. Козловський у вище згаданій праці звернув увагу на складнощі, із якими зіткнувся гетьман у боротьбі проти повсталих козаків. У розпорядженні польного гетьмана були біля 1000 жовнірів і він сподівався на військову допомогу загонів місцевої шляхти. Однак ніхто не поспішив допомогти йому, зі своїм загоном прийшов лише Кам'янецький староста, за що С. Жолкевський просив короля нагородити його [12, S. 152].

Відмітимо, що С. Жолкевський, як державний військовий урядовець, так же рішуче втихомирював й інші виступи проти спокою у державі. Зокрема у 1589 р. він у ході переговорів вгамував бунт польських жовнірів, який ті вчинили у Галичині у зв'язку із невиплатою грошей. Він же придушив рокош* польської шляхти під началом Миколая Зебжидовського 1606 – 1609 рр. (відомий іще як сандомирський рокош). Загалом цей виступ шляхти проти короля оцінювався істориками як дуже небезпечний для Речі Посполитої, який спровокував громадянську війну в країні. Спочатку С. Жолкевський намагався мирно вирішити конфлікт, однак зіткнувшись із непоступливістю рокошан рішуче погромив бунтівників під Гузовим 6 липня 1607 р. та звернувся до його учасників із закликом або розійтися по домах і не грабувати убогих людей, або йти на Україну і влитися у ряди коронного війська для боротьби проти татар [12, S. 181].

У 1608 р. він так же рішуче виступив проти збройного виступу і грабунків польського полковника Людвіка Понятовського, якого він назвав грабіжником гірше Наливайка [12, S. 183]. Такі приклади засвідчують, що не тільки українські козаки, але й інші піддані Речі Посполитої дозволяли собі, у дусі того часу, збройні засоби вирішення своїх проблем і С. Жолкевський, як командувач війська, змушений був реагувати на це адекватним чином.

Свідченням спільних військових дій із козаками може бути організація оборони від татарського нападу на українські землі у 1606 р. У грудні 1605 р. татари намагалися помститися за напад козаків на м. Варну. Великим військом вони підійшли до кордонів Речі Посполитої і 23 січня вдерлися в українські землі, дійшли до Корсуня – Немирова –

* Із угорської, повстання (конфедерація) шляхти проти короля з метою впливу на його політику

Вінниці. Польний гетьман С. Жолкевський уважно стежив за пересуваннями татарського війська і за його розпорядженням запорожці завдали удару по ногайській орді Бухара під Корсунем, а він із військом розгромив загін мурзи Кантеміра під Немировим і Вінницею [15]. Все ж цей погром, очевидно, не був остаточним і татари не відмовились повторити напад, оскільки С. Жолкевський і пізніше виступав із письмовими застереженнями до місцевого люду про небезпеку татарських нападів у липні 1606 р. [12, S. 181].

Полки козаків були і в поході короля Зигмунта III на Москву у 1609 – 1610 рр. Зокрема С. Жолкевський радив королю доручити козакам штурмувати Смоленськ, а самому з головними силами рухатися на Москву. Король не дослухався поради С. Жолкевського, більше довіряючи брацлавському воєводі Яну Потоцькому та його брату Якубу, що і призвело в кінцевому результаті до невдачі походу.

Найбільшого клопоту гетьману завдавали молдавські справи. Грабіжницькі напади на молдавські міста, які перебували під протекторатом Туреччини, українських князів Корецького, Вишневецького, польських жовнірів С. Потоцького, запорізьких козаків, викликали гнів турецького султана і грозили грабунками українських земель та широкомасштабною війною для Речі Посполитої. Так у 1617 р. турецький полководець Скіндербаша із великим військом намірявся напасти на Річ Посполиту, йому протистояв з меншими силами С. Жолкевський. Розуміючи недостатність своїх сил він вдався до переговорів, аби відвести загрозу військового нападу турків, у першу чергу на українські землі. Пізніше це призвело до нарікань і нападок на нього senatorів, йому закидали відсутність відваги, надмірну обережність. Від таких нападок він змушений був виправдовуватися у своїй промові на варшавському вальному сеймі 1618 р [12, S. 301 – 311]. У цій промові коронний гетьман висловив своє бачення як державного діяча на зовнішньополітичні проблеми, з якими у той час зіткнулася Річ Посполита. Одним із факторів, який спричинив загострення стосунків між Туреччиною і Річчю Посполитою він назвав авантюрні напади козаків на прибережні міста Туреччини у 1614 – 1616 рр. Гетьман наголосив на шкідливості таких походів, оскільки вони викликали військові котракції татар і турків. С. Жолкевський розповів про такі їх каральні акції у 1616, 1617 рр. Зокрема турецький військовий загін Ібрагімбаші погромив Запорожжя, а в 1617 р Галга із військом татар знову вдерся в Україну. Такі напади супроводжувалися нищівними грабунками українського населення, а козацьких сил не вистачало, щоб ефективно протистояти професійному татарському воїнству. І лише спільними зусиллями військ С. Жолкевського та збройних формувань українських князів і шляхти вдавалося призупиняти ширшу агресію кримських татар і Туреччини супроти Речі Посполитої.

Така обережна та продумана військова тактика С. Жолкевського увінчалася успіхом. 23 вересня 1617 р. він уклав мирну угоду із Скіндербашею, тим самим усунувши на кілька років агресію Туреччини супроти народів Східної Європи, хоч і не ліквідував її зовсім. Військовий конфлікт таки розгорівся через кілька років, відомий як Хотинська війна 1620 – 1621 рр., на початку якого у битві під Цецорою у 1620 р. й загинув сам коронний гетьман.

Одною з найяскравіших сторінок стосунків козаків і С. Жолкевського є переговори 1617 та 1619 р, які завершилися укладанням відповідно Вільшаницької та Роставицької угод. Детальніше про це автор висвітлив у статті «Вільшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва» [16]. Угода (Вільшаницька як попередня, Роставицька як підсумкова) була укладена завдяки дипломатичній мудрості з одної сторони С. Жолкевського з другої – П. Сагайдачного. Головним пунктом згаданих угод є заборона козакам військових походів на Крим і в Чорне море, через загрозу ускладнення стосунків із Туреччиною. Все ж С. Жолкевський досить позитивно відгукнувся про похід С. Сагайдачного наступного 1620 р. із кількома тисячами козацького війська за Перекоп. У листі до київського воєводи Т. Замойського він зазначив, що йому [П. Сагайдачному] «там добре щастя послужило» і він здобув багато татарських в'язнів. С. Жолкевський осуджує бунтівливих козаків, які скориставшись відсутністю П. Сагайдачного, скинули його з посади старшого і обрали Яцка Неродовича Бородавку, найбільш «непорядного й бунтівливого», за висловом С. Жолкевського [13, S. 146]. Все ж, як засвідчують подальші події, П. Сагайдачний залишився головним у козацькому товаристві.

Відомою подією в українській церковній історії є візит до Києва єрусалимського патріарха Теофана у 1620 р, коли він висвятив нових єпископів, тим самим відновивши ієрархію православної церкви в Україні. В історіографії іще немає окремого монографічного дослідження цієї події. Висвітлення її перебігу знайдемо у праці М. Грушевського «Історія України-Руси» [17]. Історик, показавши справу висвячення православних ієрархів, відмітив, що київське духовенство «рішило в проведенню сеї справи явно не виступати... а все взяла на себе козащина, по часті київське брацтво» [17, С. 432]. М. Грушевський висловив думку, що в урядових колах Речі Посполитої вбачали у поїзді Теофана політичну місію проти їхньої держави.

Приїзд патріарха до Києва знайшов тлумачення у сучасного польського історика Ромуальда Романьського [18]. Вчений підкреслив, що справа висвячення митрополита та єпископів відбувалася в тишині храму і таємничості, при замкнутих дверях церкви Богоявлення у Києві і завішених вікнах при співі одного кантора, без присутності

віруючих [18, S. 133]. Польський дослідник назвав єрусалимського патріарха «високопоставленим диверсантом», його візит мав антидержавний, супроти Речі Посполитої, характер, який відповідав політичним інтересам Османської імперії [18, S. 135], а сам акт висвячення був незаконним, оскільки прерогатива визначення претендентів на церковні посади належала до компетенції державних влад Речі Посполитої, а їх висвячення мав здійснити константинопольський патріарх, якому й підлягала київська митрополія.

Візит високопоставленого церковного ієрарха не міг пройти повз увагу і С. Жолкевського як урядника, котрий відповідав за мир і порядок на цих землях. Свою позицію він висловив у двох листах, які він написав 5 травня 1620 р із Жовкви. Один лист до київських міщан, другий – до українних, волинських і подільських обивателів. Гетьман із повагою відгукнувся про приїзд високого гостя, схвалив дії київського війта і райців, які з належною повагою прийняли Теофана, повідомив що король направив для супроводу патріарха до кордону із Волощиною свого комірника Пачановського із військовим загоном. С. Жолкевський звернувся з проханням упродовж усього шляху надавати патріарху належну пошану і забезпечити йому вільний і безпечний проїзд. Така турбота пояснювалася побоюванням коронного гетьмана не надати Туреччині зайвого приводу для війни проти Речі Посполитої [12, S. 370], загроза якої вже була очевидною.

Деякі нюанси його ставлення до візиту Теофана можна уточнити із приватного листа до Київського воєводи Томаша Замойського від 23 липня того ж року. У ньому коронний гетьман висловився більш відверто, що довге перебування патріарха у Києві є підозрілим (той затримався майже на рік). Гетьман вважав, що патріарх був посланий до Москви із Константинополя, щоб підмовити Москву виступити війною проти Речі Посполитої. С. Жолкевський зауважив, що не варто було б просто так відпускати патріарха. Гетьман попередив, що патріарх мав бажання заїхати до Львова і це був би добрий привід його затримати. Через це він проінформував Пачановського і дав йому належний універсал, щоби провели патріарха з належною пошаною до кордонів. У цьому ж листі висловив остереження щодо П. Сагайдачного, щоби його козаки не провели Теофана до Трахтемирова, де його важко було б затримати [13, S. 145 - 146].

Ставлення С. Жолкевського до козаків виглядає позитивним. Багато істориків вважають, що він з повагою ставився до них. Зокрема польський дослідник Здіслав Стронський у своїй розвідці зробив висновок, що коронний гетьман не був ворогом козаків, незважаючи на те, що мусив часто схрещувати з ними зброю, коли вони загрожували порядку в Речі Посполитій. Історик вважав, що гетьман скоріше був їх приятелем, як кожний справжній жовнір є приятелем іншого доброго жовніра [19].

Український історик С. Леп'явко погоджується, що С. Жолкевський завжди був схильний до мирного розв'язання внутрішніх конфліктів [20]. Ян Тадеуш Любомирський у передмові до «Листів...» зазначив, що Станіслав Жолкевський був жовніром, жовніром чесним, що він не любив війни, завжди зводив її з її початком, але в розпочатій завдавав рішучих ударів [13, S. 3].

Із опублікованих у згаданих збірках листів перед нами постає мудрий поміркований державний діяч, патріот своєї Вітчизни, для якого спокій і мир у державі був пріоритетним завданням. Його життя може служити прикладом безкорисливого служіння державній справі.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy. – Warszawa: wyd. MON, 1978. – S. 277 – 281.
2. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności. – T. 4. – Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743. – S. 753 – 757.
3. Barącz S. Pamiętki miasta Żółkwi. – Lwów: drukiem Piotra Pillera, 1852. – 139 s.
4. Kozłowski S. Stanisław Żółkiewski kanclerz koronny i hetman (1547 – 1620). – Kraków: nakładem Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej, 1904. – 124 s.
5. Sobieski W. Żółkiewski na Kremlu. - Warszawa, 1920. – 217 s.
6. Śliwiński A. Hetman Żółkiewski. Warszawa, 1920. – 264 s.
7. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927. – 419 s.
8. Sobieski W. Wstęp. Cnota hetmana. // Żółkiewski S. Początek i progress wojny moskiewskiej. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – S. XXV
9. Żółkiewski S. *Początek i progress wojny moskiewskiej*. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – LVI, 197 s.
10. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. – СПб.: Типография Праца, 1871. – 298 с.
11. Żółkiewski S. Z swazorej Seneki i innych niektorych autorów zebrał żołnierz jeden w obozie pod Tatarzyszcami z mężnych przykładów pobudkę do cnoty. – Kraków, 1618.
12. Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. Wydał August Bielowski. – Lwów: w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1861. – Lwów, 1861. – 628 s.
13. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584 – 1620/ Wydał T. X-że L. - Kraków, 1868. – 152 s.
14. Радянська Енциклопедія Історії України. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970ю – С. 154.
15. Niektóre rysy z życia Stanisława Żółkiewskiego // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana... - S. XXXXI .

16. Ярмошик І. Вільшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва. // Славістична збірка. – Вип. 1. – К. 2015. – С. 76 – 107.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. - К.:Наукова думка, 1995. – С. 427 – 437.
18. Romański R. Błędy, które zmieniły bieg historii. – Warszawa, Bellona. – S. 133 – 138.
19. Stroński Z. Swawola ukraiinna u schyłku XVI w. // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1994. - N 38. – S. 330.
20. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 71.